

نگاهی به تاریخچه شکل‌گیری پست نوین در ایران

قسمت اول

سیستم اتریشی در پست‌خانه قجری

هوشیار نیاز

قدیمی‌ترین سرویس پست رله (ایستگاهی) جهان (تحویل نامه یا مرسوله از شخصی به شخص دیگر و ادامه عمل تا رسیدن به مقصد نهایی) را کوروش هخامنشی، حکمران و پادشاه امپراتوری پارس، ۵۳۰ سال قبل از میلاد مسیح^۱ پایه‌گذاری می‌کند. رؤسای قبایل، پادشاهان و امپراتوران در آن روزگار، ایستگاه‌هایی را با فاصله یک روز سوارکاری، برقرار می‌کردند و پیام یا بسته‌ای را به‌وسیله پیک‌های اسب‌سوار، ایستگاه به ایستگاه می‌بردند تا به مقصد نهایی برسند.

هرودوت، مورخ یونان باستان، شیوه ایرانیان را سریع‌ترین روش ارسال پیام در آن عصر معرفی می‌کند و درباره چاپارخانه‌های هخامنشی، جمله‌ای می‌نویسد که امروز بالای سردر ساختمان اداره پست شهر نیویورک به چشم می‌خورد: «نه برف و باران، نه گرما و نه تاریکی شب، نمی‌تواند پیک‌های تندرو را از حرکت بازدارد».

در شماره بعدی درباره گسترش پست در خراسان و مشهد خواهیم گفت.

۱

عمومی شدن چاپارهای دولتی

روند استفاده از چاپارهای تندرو پس از هخامنشیان که مبدع آن هستند، در حکومت‌های بعدی نیز ادامه می‌یابد تا اینکه امیرکبیر در نخستین سال صدارت خود (۲۸ مهر ۱۲۲۷ تا ۲۲ آبان ۱۲۳۰ خورشیدی) در حکومت ناصرالدین‌شاه قاجار، همراه سایر اصلاحاتی که در همه زمینه‌های سیاسی، اجتماعی و مالی و قضایی مملکت رقم می‌زند، برای ایجاد چاپارخانه و پست‌خانه برای عموم مردم نیز دستورهایی صادر می‌کند. طی فرمانی در سال ۱۲۶۷ قمری (۱۲۲۹-۲۰ خورشیدی)، مقرر می‌شود چاپارها ماهی دومرتبه یک‌بار در اول و یکی در پانزدهم ماه- به هشت منطقه اصلی کشور بروند. به دستور او، مردم عادی می‌توانند با پرداخت هزینه‌ای معادل پنج شاهی برای هر مثقال کالا یا نامه، خود از سیستم چاپاری دولتی استفاده کنند.

امیرکبیر مسئولیت چاپارخانه را به میرزا شفیع‌خان چاپارچی‌باشی می‌سپارد و اگرچه خود فرصت توسعه و گسترش آن را نمی‌یابد، گردش کار چاپارخانه، کج‌دارومریز ادامه پیدا می‌کند.

در این بین انگلیس که پس از حمله به جنوب ایران، حکومت علنی شهرهای بوشهر، اهواز و خرمشهر و خطوط منظم کشتی‌رانی را در دست دارد، برای انجام خدمات پستی بین هندوستان و ایران در ۱۲۷۹ قمری (۱۲۴۱ خورشیدی)، تصمیم به تأسیس پست‌خانه در بندار و سواحل جنوبی ایران می‌گیرد. پیش از دایر شدن نخستین دایره پستی انگلیسی‌ها در بوشهر به سال ۱۲۴۳ خورشیدی، سفارت انگلیس در ایران به‌منظور ارتباط دائم با انگلستان و هندوستان، چندین غلام چاپار سواره در اختیار دارد که همراه محمولات پستی سفارت را به شیراز و استانبول و از آنجا به لندن می‌برند. اسناد می‌گویند اعتراض دولت ایران به دایر شدن این پست‌خانه و تقاضای چندباره برچیده شدنش، نه تنها با وجود فشار سیاسی و استدلال مبنی بر نبودن مؤسسات پستی مطمئن در ایران راه به جایی نمی‌برد، بلکه در سال‌های بعد نیز انگلیسی‌ها پست‌خانه‌هایی در بندرعباس و بندرلنگه تأسیس می‌کنند.

۳

سیستم نوین در پست‌خانه قجری

در سال ۱۲۵۰ خورشیدی، ناصرالدین‌شاه مدیریت چاپارخانه‌های دولتی (پست‌خانه) را به منشی‌حضور خود، میرزا علی‌خان (بعدها امین‌الملک و بعدتر امین‌الدوله) می‌سپارد که از نزدیک‌ترین افراد به اوست و دو سال بعد، شاه را در نخستین سفر به فرنگ (۳۰ فروردین تا احتمالاً ۹ مهر ۱۲۵۲ خورشیدی) همراهی می‌کند. در این روزها، استفاده از تمبر همچنان مرسوم نیست و منشی‌حضور طی اعلانی دستور می‌دهد که از تمبر برای ارسال نامه استفاده شود، در برابر هر مثقال وزن نامه، یک تمبر چهارشاهی، به این ترتیب ارسال‌کننده، نامه خود را به چاپارخانه می‌برد و مأمور اداره در برابر دریافت وجه، تمبری را بدون ابطال بر روی پاکت می‌چسباند و تحویل می‌گیرد.

اما سفر اروپا که به دعوت فرانس ژوزف اول، امپراتور اتریش، و به بهانه بازدید از نمایشگاه بین‌المللی وین انجام می‌گیرد، مصادف است با تصمیم کناره‌گیری میرزا علی‌خان از سمت خود. در نتیجه شاه از امپراتور اتریش، مستشاری را برای اداره امور پستی ایران درخواست می‌کند. این‌گونه است که «گوستاو ریدرر فون داجس‌برگ» Gustav Riederer von Dachsberg (۱۸۳۰-۱۹۰۷) متخصص پست، در اوایل سال ۱۸۷۵ میلادی (زمستان ۱۲۵۳ خورشیدی) به‌همراه یارانش، «موزی فون مانوارد» و «نیکولا سیمونز»، برای پایه‌ریزی پست جدید ایران، وارد تهران می‌شود. مهم‌ترین کارهایی که این مدیر بلژیکی در دو سال و چند ماه با حمایت و تشویق بی‌وقفه امین‌الملک (که دوباره ریاست چاپارخانه را برعهده گرفته است) انجام می‌دهد، اشاعه استفاده از تمبر برای مراسلات، تهیه نظام‌نامه‌ای برای پست و تبدیل وضعیت بدوی یک سیستم فاسد چاپار به یک سازمان پستی مدرن است. او با استفاده از کلیشه‌های بار و افزون اعداد لاتین در زیر شکم شیر نقش بسته بر تمبر برای بین‌المللی کردن آن، دومین سری تمبر ایران را با یک دستگاه پرس دستی کوچک، چاپ می‌کند. این تمبرها که به «کاردی» مشهورند، پرفرازدندانه) ندارند و برای جدا کردنشان، از وسایلی مانند قیچی یا قلم‌تراش بهره می‌گیرند.

چهر پستی ناصرالدین‌شاه که پیش از چاپ تمبر بر روی مهر و موم مکاتبات دربار می‌خورد

یکی از تازی‌های شبکه پست ایران در دوره قاجار

۲

اولین تمبر ایران

سیستم چاپاری به دلیل مدیریت ضعیف بعد از امیرکبیر، به تدریج کند و بالاخره برای استفاده عموم متوقف می‌شود تا اینکه درآمدهای پستی کشورهای غربی، ناصرالدین‌شاه را در سال ۱۲۴۴ خورشیدی (۱۸۶۵ میلادی) وسوسه می‌کند بهره‌ای از این فرصت ببرد. شاه قاجار که از پیشرفت‌های غرب در زمینه تشکیلات پستی و همچنین به‌وجود آمدن تمبر به‌عنوان منبع درآمد برای دولت‌های اروپایی باخبر است، به هیئتی مأموریت می‌دهد که برای آوردن تمبر به ایران، تحقیق کنند و اقدامات لازم را انجام دهند.

ریاست این هیئت با امیرنظام است که در سفارت ایران در پاریس مستقر است، به همین دلیل محسن‌خان سرتپ (معین‌الملک)، مستشار نظامی سفارت، از طریق اداره پست این شهر، با حکاک ارشد ضرابخانه پاریس به نام آلبرت دزیره‌بار، Albert Désiré Barre (۱۸۱۸-۱۸۷۸) آشنا و وارد مذاکره می‌شود و از وی می‌خواهد طرحی را برای تمبر پست ایران آماده کند.

در همین زمان تاجری به نام «مارتین ریستر» Martin Riester (۱۸۱۹-۱۸۸۳) خبر را می‌شنود و طرحی تهیه کرده، با هیئت ایرانی تماس برقرار می‌کند. طرح او «شیری خوابیده درون یک بیضی» است که خورشیدی از پشت آن طلوع می‌کند. گویا هیئت ایرانی نمونه‌های آماده‌شده توسط ریستر را به تهران می‌فرستد، لیکن پس از گذشت شش ماه و دریافت نکردن خبر، خود ریستر مستقیم نامه‌ای به مقامات دولت ایران در تهران می‌فرستد. دولت ایران در جواب، نمونه‌های او را برگشت می‌دهد و به‌شدت به عمل چاپ تمبر بدون اجازه مقامات ایران اعتراض می‌کند. در آن‌سو طرح پیشنهادی آلبرت‌بار، تصویر شیری ایستاده است که شمشیری در دست راست گرفته است و خورشیدی از پشت آن پیداست. در چهارگوشه آن نیز عدد مربوط به بهای تمبر، نقش بسته است. در سال ۱۲۴۴ خورشیدی (۱۸۶۵ میلادی)، نمونه تمبرهای بار در چهار رنگ بنفش، سبز، آبی و قرمز به‌همراه کلیشه‌های یک‌شاهی، دوشاهی، چهارشاهی و هشت‌شاهی را همان هیئت به ایران می‌آورد، البته این تمبرها که به «تمبر باقری» مشهورند، تازه سال ۱۲۴۷ خورشیدی در تهران منتشر می‌شوند، با این حال هیچ مدرکی مبنی بر استفاده پستی آن‌ها قبل از سال ۱۲۴۹ خورشیدی وجود ندارد. تازه در این سال و سال‌های بعدی نیز آن‌ها را منشیان در دفاتر پست‌خانه روی نامه‌ها می‌چسبانند.

آلبرت بار و طرح پیشنهادی اش که به عنوان نخستین تمبر ایران در چهار قیمت ۴، ۲، ۱ و ۸ شاهی به چاپ می‌رسد. تمبر سمت راست در فرانسه چاپ شده و تمبر سمت چپ که به باقری مشهور است، در ایران، که مورد قبول واقع نمی‌شود

۴

پدر اتریشی پست ایران

سرانجام در تابستان ۱۸۷۵ میلادی اولین ارتباط پستی مدرن و منظم ایران، بین تهران و شمیران برقرار می‌شود. همین تجربه در آغاز سال ۱۸۷۶ (زمستان ۱۲۵۴ خورشیدی) به کار می‌آید تا سرویس پست اسبی از تهران به تبریز با همکاری فون مونووارد راه‌اندازی شود و در این بین، پست‌خانه‌هایی نیز در قزوین، زنجان و میانه دایر شود. در ادامه در سال ۱۲۵۵ خورشیدی، ارتباط قزوین به رشت و ارتباط تبریز به جلفا و تقلیس نیز برقرار می‌شود تا اتصال پستی هفتگی ایران با روسیه و عثمانی نیز برقرار شود. در شیراز و بوشهر نیز اتصال پستی هفتگی به تمام نقاط اصلی ازجمله به خط پستی کشتی‌های بخار بریتانیا به بمبئی برقرار می‌شود. علاوه بر این ریدرر در سال ۱۸۷۶ میلادی دستور چاپ تمبرهایی جدید را با تصویر ناصرالدین‌شاه در اتریش صادر می‌کند که برخلاف تمبرهای قبلی، جعل آن‌ها بسیار سخت است. درنهایت در سال ۱۸۷۷ میلادی (۱۲۵۶ خورشیدی) وقتی که ایران با شبکه‌ای منظم از ارتباطات پست اسبی پوشیده شده است و دوبار در هفته با اروپا تبادل پستی برقرار می‌کند، برای الحاق ایران به اتحادیه جهانی پست (Universal Postal Union UPU) تلاش می‌کند. این‌گونه است که تمبرهای ایرانی که تا پیش از این فقط در داخل کشور معتبر هستند، در سراسر جهان اعتبار می‌یابند و شبکه ایران به‌عنوان تشکیلات پیشرفته پستی به رسمیت شناخته می‌شود و به شبکه پست جهانی می‌پیوندد. در این زمان، سازمان پست در ایران، شکل‌وشمابلی آبرومند می‌یابد و کالک‌های ویژه‌ای افزون بر انتقال اجناس، به انتقال افراد هم می‌پردازند. ساخت مدرسه برای آموزش سازمانی پستی‌ها، دیگر خدمت ریدرر است تا نخستین پستی‌های ایران الزامات این شغل را به‌صورت هماهنگ با دیگر کشورهای جهان و مطابق دستورالعمل اتحادیه جهانی پست، آموزش ببینند. بدون شک با توجه به این خدمات بزرگ، می‌توان «گوستاو ریدرر فون داجس‌برگ» را بانی و پدر نظام پستی جدید و سازمان‌دهنده حمل‌ونقل بین‌جاده‌ای در ایران نامید.

یک نقاشی از چهره گوستاو ریدرر فون داجس‌برگ

اولین تمبر با تصویر ناصرالدین شاه که به سفارش ریدر در اتریش چاپ شده است
تمبری از اواخر دوره ناصرالدین شاه که دارای پرتره شاه و یک کتیبه دوزبانه است
تمبر با تصویر مظفرالدین شاه که در سال ۱۲۷۸ منتشر شده است
تمبر با تصویر محمدعلی شاه در سال ۱۲۸۵ که تاج کیانی را بر سر گذاشته است
تمبر با تصویر احمد شاه که در سال ۱۳۰۱ منتشر شده است
رضا شاه در سال ۱۳۰۴ منتشر شده است
تمبر موقتی که بلافاصله پس از تاجگذاری

۵

اتراق چاپار در وزارت پست

ما را رئیس پست کرمان نمی‌رساند. اگر چنین است، فکری برای کاغذهای ما نکنید، با این حال روند روبه‌رشد اداره پست‌خانه دولتی ادامه دارد و در سال ۱۲۹۷ هجری (۱۲۵۸ خورشیدی)، ناصرالدین‌شاه فرمان تشکیل وزارت پست را با وزیری میرزا علی‌خان امین‌الملک (امین‌الدوله) صادر می‌کند. نخستین وزیر پست ایران برای ادارات تابعه وزارت، ساعت کار معین می‌کند. در این دوره،

کارکنان هفته‌ای چهار روز و روزی چهار ساعت کار می‌کنند و برای اقدامات او، اداره پست در نزد مردم اهمیت و موقعیت خاصی پیدا می‌کند و در اغلب ایالات و ولایات، نامه‌های پستی و مکاتبات دولتی، مرتب مبادله می‌شود و حتی نامه‌های خارجه نیز به‌گیرندگان آن در گوشه‌وکنار مملکت تحویل داده می‌شود. آن‌طور که از اسناد برمی‌آید، تا سال ۱۲۶۵ خورشیدی، تعداد پست‌خانه در ایران به ۷۳ پست‌خانه می‌رسید که چهار دفتر آن در تهران، تبریز، شیراز و بوشهر، در زمینه بین‌الملل هم فعال بودند، البته همچنان مدیریت با اروپایی‌های استعمارگر است.

بسیاری از مطالب و تصاویر این گزارش برای اولین بار است که منتشر می‌شود